

De inventaris van Lipsius' briefwisseling

door

ALOÏS GERLO EN HENDRIK D. L. VERVLIET

De wetenschappelijke uitgaaf van Lipsius' briefwisseling werd herhaalde malen onder ogen genomen gedurende de laatste halve eeuw. De laatste poging in die zin werd ondernomen door de Gentse hoogleraren H. Bouchery¹ en P. van de Woestyne. Hun onverwacht en voortijdig overlijden belette echter de realisatie van hun voornemen.

Het belang van Lipsius' correspondentie dient nauwelijks onderlijnd. Na Erasmus is de man van Overijse de grootste humanist der Nederlanden. Zijn filologisch meesterwerk, de Tacitus-uitgaaf van 1574, maakt hem tot één van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers van de tekstkritiek van de moderne tijden². Als hoogleraar te Jena, te Leiden, te Leuven, als auteur, als politiek denker, oefende hij een zeer grote invloed uit, tot ver in de 17de eeuw. Achtereenvolgens katholiek, Lutheraan, Calvinist en terug katholiek was hij, in volle godsdienstoorlog, een zeer omstreden figuur, tegelijkertijd bewonderd en verguisd.

Daarenboven was Lipsius, zoals de meeste grote humanisten, een zeer ijverig briefschrijver. Van zijn omvangrijke correspondentie, gaande vanaf zijn noviciaat bij de Jezuïeten in 1564 tot zijn dood in 1606, zijn er ongeveer 4.400 brieven bewaard. Nog gedurende het leven van Lipsius zelf werden er een 800-tal gepubliceerd³. Onmiddellijk na zijn dood, gedurende de eerste decennia van de 17de eeuw, verschenen er nog ongeveer 400 brieven⁴.

Gedurende de 18de eeuw zagen een 800-tal brieven het licht⁵,

1. Cf. H. F. Bouchery, *Waarom Lipsius gevierd?* in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren*, XI, 8, 1949.

2. J. Ruysschaert, *Juste Lipse et les annales de Tacite. Une méthode de critique textuelle au XVIe siècle*, Leuven, 1949.

3. In de zogenaamde *Centuriae*. Zie *Bibliotheca Belgica*, III, 1964², pp. 928-962.

4. Eerst de twee *Centuriae miscellaneae postumae* (Antwerpen, Moretus, 1607); daarna de *Epistolarum (quae in Centuriis non extant) Decades XXIX*, Hardewijk, 1621, edd. Joh. Is. Pontanus.

5. De belangrijkste uitgaaf is deze van P. Burman, *Sylloges Epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi V*, Leiden, 1727. De vol. I en II zijn aan Lipsius gewijd. Zij omvatten 858 brieven.

gedurende de 19de eeuw een 50-tal⁶. Onlangs publiceerden wij zelf de onuitgegeven Lipsius-correspondentie, bewaard in het Museum Plantin-Moretus, een 200-tal onuitgegeven brieven omvattend, terwijl A. Ramírez een 100-tal brieven van of gericht aan Spaanse humanisten in het licht gaf⁷.

Rekening houdend met de brieven, die niet alleen in bundels maar ook in verspreide publicaties verschenen, mag het totaal aantal gepubliceerde brieven geraamd worden op 2.900; het aantal van de tot nu toe niet gepubliceerde brieven kan geschat worden op een 1.500-tal.

De wetenschappelijke waarde van deze verschillende uitgaven is zeer ongelijk. De door Lipsius zelf uitgegeven brieven werden in enkele gevallen helemaal herschreven, en zijn dus enigszins apocrief; andere werden slechts gedeeltelijk of slechts op zeer gebrekkige wijze gepubliceerd. Tot deze laatste reeks behoren de meeste in de 16de of 17de eeuw uitgegeven brieven. Voor de toenmalige eruditie volstond een sterk benaderde getrouwheid, waarmede wij heden geen genoegen kunnen nemen. Zo zijn nagenoeg alle datums van de 50 *Epistolae ad Theodorum Leeuwium* (Leiden, 1549) foutief⁸. Zo heeft Burman – ondanks het doorgaans hoge niveau van zijn publicatie – zich o.m. vergist door de brieven 527 en 540 van deel I toe te wijzen aan M. Ant. Delrio en Fr. Aerssens, wanneer zij in werkelijkheid aan Oliverius Manareus en aan Pieter Peck zijn geadresseerd⁹.

Daarenboven is de Lipsius-briefwisseling verspreid over een 50-tal meestal moeilijk toegankelijke publicaties. Het is derhalve niet overdreven te zeggen, dat niemand voor het ogenblik een overzicht kan hebben van alle gepubliceerde brieven.

Dit geldt natuurlijk nog meer voor de gehele Lipsius-correspondentie, vermits de 1.800 onuitgegeven brieven zich zowat overal ter wereld bevinden, verspreid in vele bibliotheken en archieven.

Dit alles zou meer dan volstaan om het belang te onderstrepen van deze briefwisseling. Dit belang wordt echter nog aanmerkelijk

6. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'État des Provinces-Unies des Pays-Bas, 1580-1597*, Amsterdam, 1858.

7. A. Gerlo - H. D. L. Vervliet, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus*, Antwerpen, 1967; A. Ramírez, *Epistolario de Justo Lipsio y los Españoles (1577-1616)*, Madrid, 1966.

8. Dit gaat zover dat wij het hebben opgegeven deze manifest verkeerde data steeds te signaleren.

9. Het gaat hier om de brieven, resp. van 29.9.1604 aan Manareus en 14.1.1606 aan Peck. De vergissing van Burman vloeit waarschijnlijk voort uit het feit dat de handschriftelijke copieën, voorkomend in ms. Lips 3(4), f. 234 en 3(8), f. 110 geen naam van correspondent dragen. De eerste brief is echter in origineel bewaard (ms. Lips 3(8), f. 74-75) en werd door Burman elders nog eens gepubliceerd (II, p. 161, nr. 833). De tweede brief werd gepubliceerd in de *Cent. misc.* V, 93.

vermeerderd door de waarde van de 600-tal correspondenten van Lipsius, waartussen men de namen aantreft van nagenoeg alle belangrijke intellectuelen van het einde der 16de eeuw.

Wij stippen aan voor Frankrijk: Isaac Casaubon, Marcus-Antonius Muretus, de gebroeders Hotman, Jacobus Bongarsius, de gebroeders Pithou, Michel de Montaigne, Pierre de Brach, Frédéric Morel, Henri Estienne, Josephus-Justus Scaliger, Adrien Turnèbe, Jean Duvergier de Hauranne, abbé de Port-Royal.

Tussen de Engelse correspondenten vindt men: William Camden, William Barclay, Lancelot Browne, William Davison, Philip Sydney, Thomas Seggate.

Italië is vertegenwoordigd o.m. door Caesar Baronius, Robertus Bellarminus, M. Ant. Bonciari, Ascanio Colonna, Paulus Manutius, Fulvio Orsini, Gabriele Paleotti.

Duitsland en Oost-Europa zijn aanwezig met Joachim en Ludovicus Camerarius, Henricus Ranzovius, Hugo Blotius, Andreas Ellinger, Jacobus Monavius, Andreas Dudith, Marcus Welser, Joannes Sambucus, de prinsen Zamoscy.

Tussen de Spaanse en Portugese namen treft men aan: Benito Arias Montanus, Emm. Correa, Luis Perez, Francisco de Quevedo, Alfonso Chacon, Antonio Covarrubias.

De Nederlanden ten slotte zijn vertegenwoordigd door Dirk Coornhert, Janus Dousa, H. L. Spiegel, Filips van Marnix van St. Aldegonde, Abraham Ortelius, Carolus Clusius, Daniël Heinsius, Hugo Grotius, Gaston Spinola, Christoffel Plantijn, de Moretussen, de Raphelengii.

Deze lijst toont aan dat de grondige culturele geschiedenis der late 16de eeuw niet zal geschreven worden zonder deze Lipsius-correspondentie. Zoals deze van Erasmus, vormt zij een waardevolle bron voor nagenoeg alle takken van de geschiedkundige wetenschap, in het bijzonder van de godsdienstgeschiedenis, de politieke geschiedenis, de geschiedenis van de filosofie, van het onderwijs, van de filologie; het is daarenboven duidelijk dat deze briefwisseling van uitzonderling belang is voor de geschiedenis der Nederlanden en voor de prosopografie van de 16de en 17de eeuwen.

Het is dus zonder enige twijfel meer dan nodig deze belangrijke correspondentie uit te geven, zoals dit voor Erasmus gebeurde in het voortreffelijke *Opus Epistolarum Des. Erasmi* van P. S. Allen, H. M. Allen en H. W. Garrod. Deze heruitgaaf is overigens één der belangrijkste projecten, die op het programma staan van ons Interuniversitair Centrum voor Geschiedenis van het Humanisme, gesticht in 1964.

Om redenen van methode hebben wij niet meteen de uitgaaf van de gehele correspondentie aangevat. Eerst diende men te beschikken over een gedetailleerd overzicht van alle brieven, niet alleen van de reeds uitgegeven, maar ook van de onuitgegeven brieven. De inventaris geeft ons een algemeen plan, waarop de publicatie van de integrale correspondentie programmatisch kan worden vastgelegd.

Deze eerste fase is thans beëindigd, mede dank zij de steun die wij mochten ontvangen van het Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek. Wij hebben 4400 brieven geïnventarieerd, waaronder 1510 onuitgegeven documenten. Zij bestrijken een periode van 40 jaar, nl. van 1564 tot aan Lipsius' dood in 1606.

Om ons doel te bereiken hebben wij omzendbrieven gestuurd aan zowat 300 bibliotheken en archieven. Het belangrijkste fonds is natuurlijk het *Museum Lipsianum*, bewaard in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. Het omvat ongeveer 2000 brieven. Daarop volgen het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (200), het Rijksarchief te Brussel (200), het British Museum (100), de Bibliotheek der Universiteit te Utrecht (50), de Bibliothèque Nationale te Parijs (50), de Bibliothèque Ste Geneviève (50), de Bibliotheca Vaticana (30), enz.

Verschillende redenen pleiten voor de publicatie van onze inventaris: enerzijds zullen andere vorsers reeds vanaf nu een overzicht hebben van de gehele stof en er desgevallend gebruik kunnen van maken, anderzijds zullen eventuele lacunes, naar de hoop van de auteurs, door welwillende lezers en vorsers gesignaleerd of aangevuld kunnen worden.

Het was de bedoeling volledig te zijn. Nochtans ware het overmoedig te denken dat dit doel volkomen kon bereikt worden. Vele der oudere inventarissen van bibliotheken en archieven geven enkel de naam van de schrijver, niet van de geadresseerden. Verder kunnen brieven berusten in niet-gecatalogiseerde private of publieke collecties.

Naast de gewone brieven hebben wij ook de opdrachten aan of van Lipsius opgenomen. Wat dit betreft volgen wij het voorbeeld van Allen¹⁰, en dit om nagenoeg dezelfde redenen: vele dezer opdrachten bevatten immers belangwekkende gegevens over het leven en het werk van Lipsius of van zijn correspondenten.

De fictieve¹¹ brieven evenwel van Lipsius' *Epistolicae Quaes-*

10. *Opus Epistolarum Des. Erasmi*, Oxford, I, 1906, p. VI.

11. Lipsius zegt dit zelf in zijn inleiding tot de *Epistolicae Quaestiones*. Daarenboven kan men het afleiden uit de passus van een brief aan Pierre Pithou van 16 Kal. Febr. 1577 (*Cent. misc.* I, 7). Lipsius zegt eerst Pithou niet persoonlijk te kennen en vervolgt dan: „Ignotum, fateor: sed a vultu, non ab animo. Quem

tiones hebben wij niet weerhouden, ondanks het feit dat sommige dezer brieven interessante biografische gegevens bevatten. Deze kritische essays zijn echter in hoofdzaak gewijd aan de tekstcritiek van Titus Livius, en werden slechts om literaire redenen in briefvorm gesteld: zij dienen eerder in een nieuwe uitgaaf van de *Opera Omnia* opgenomen, dan in een uitgaaf der briefwisseling *stricto sensu*.

De inventaris zal einde 1967 verschijnen en de bibliografische beschrijving van 4.400 brieven omvatten. De beschrijving geeft achtereenvolgens de volgende elementen: 1. de datum; 2. de naam en de plaats der correspondenten; 3. het incipit; 4. de handschriftelijke of gedrukte overlevering.

De volgorde der beschrijvingen is chronologisch; de inventaris wordt echter vervolledigd door een index op de namen der correspondenten en een index op de incipits. Het eerste element van de beschrijving is de omgezette datum: aldus krijgt een brief van 18 september 1588 de signatuur 88 09 19. Wanneer er verschillende brieven bewaard werden van dezelfde datum wordt dit nummer gevolgd door de beginletters van de naam van de correspondent. Een dubbele nul¹² (in het midden of op het einde van de signatuur) betekent dat de juiste datum niet gekend is; aldus wordt een brief die slechts bij benadering kan worden gedateerd, bij voorbeeld in 1588 of in september 1588, resp. als 88 00 00 of 88 09 00 genummerd. Deze brieven vindt men steeds vóór de gedateerde brieven van het betrokken jaar of van de betrokken maand. De niet-gedateerde brieven ten slotte werden achteraan samengebracht in een alfabetische lijst, volgens de naam der correspondenten. Naast niet onbelangrijke voordelen (de datum kan afgelezen worden uit de signatuur; brieven kunnen zonder bezwaar tussengevoegd worden; bij een verandering van datum dient heel de nummering niet herzien) heeft dit systeem het nadeel van een uitvoerig nummer dat soms, als bij het jaar 1600, weinig duidelijk lijkt. Hieraan hebben wij getracht te verhelpen met koptitels, die de datum steeds voluit geven.

De datum zelf is in de meeste gevallen niet kritisch vastgesteld. In de inventaris beperkten wij ons er toe de datum over te nemen zoals hij voorkwam hetzij in het handschrift, hetzij in de gedrukte uitgaaf. Voor wetenschappelijk gebruik dient deze „nominale” datum dus steeds nauwkeurig onderzocht worden. Maar zelfs indien men zich beperkt tot de nominale datum gaat de transcriptie

politissimum exosculatus sum saepe in tuis scriptis. Nec blanditiae apud te sunt. Testabuntur id publice Epistolicae meae, per hunc tumultum ausae adspicere lucem: in quibus, si erit tanti, reperies cum benevolentia memoriam tui”.

12. De dubbele nul *vooraan* verwijst naar het jaar 1600.

niet altijd zonder moeilijkheden. In de minuten en in de brieven zelf van Lipsius is het onderscheid tussen Januari en Juni (*Jan. - Jun.*), tussen Augustus en September (*Sext. - Sept.*) niet altijd gemakkelijk te onderscheiden. Vervolgens is het dikwijls moeilijk te achterhalen of de kalender van Januari slaan op het voorbije jaar, zoals het de gewoonte was in de middeleeuwen¹³, of op het nieuwe jaar¹⁴. Het is derhalve duidelijk dat in de critische uitgaaf van het *Opus Epistolare Justi Lipsi* iedere datering kritisch zal moeten onderzocht worden en dat eventueel de nodige wijzigingen en verbeteringen dienen aangebracht.

Na de omgekeerde datum geeft de inventaris de naam en, zo bekend, de plaats op van beide correspondenten. De naam wordt gegeven in de meest bekende versie. In geval van twijfel, houden wij ons aan de versie in de nationale taal. Wij schrijven dus enerzijds Richardot en de L'Escluse, niet Richardotus of Clusius, doch anderzijds ook Ortelius en Moretus, en niet Ortels of Moerentorff. In ieder geval zal de index de nodige verwijzingen bevatten.

Na de naam van de correspondenten vermelden wij gebeurlijk de datum in de originele tekst, echter alleen indien hij onduidelijk of dubbelzinnig is. In het andere geval, vervalt dit element. Het incipit komt in de regel na de naam en de plaats der correspondenten, terwijl de beschrijving sluit met de opsomming der handschriftelijke of gedrukte traditie.

Inzake overlevering maakt onze inventaris het onderscheid tussen volgende elementen. Als origineel (*o*) aanzien wij niet alleen de autografen maar ook alle brieven voorzien van een autografische handtekening. Als minuut (*m*) wordt het in de regel eigenhandige klad van een brief beschouwd. De brieven der omvangrijke ver-

13. E. Strubbe - L. Voet, *Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960, p. 30.

14. Tijdens de laatste helft van zijn leven verkoos Lipsius blijkbaar de verwijzing naar het nieuwe jaar. Zo worden, tijdens zijn laatste levensjaar, zijn brieven van einde december gedateerd als 10 Kal. Jan. 1606 en 3 Kal. Jan. 1606, wat zonder twijfel tot 23 en 30 december 1605 moet omgezet worden, daar Lipsius op 24 maart 1606 stierf. Maar er zijn klaarblijkelijk uitzonderingen, wellicht te talrijk om te kunnen verklaard worden door de gewone nieuwjaarse onoplettendheid. Zo betreft Lipsius de dood van Louis Perez († 13.12.1601) in een brief aan Moretus gedateerd 16 Kal. Jan 1601 (*Cent. Belg.* III, 99) en in een andere brief gedateerd 6 Kal. Jan. 1602 (*ibid.* III, 93). In de minuten van Leiden (*ms. Lips.* 3) die in een vaag chronologische volgorde werden ingeschreven, verwijzen de data van einde december nu eens naar het oude, dan weer naar het nieuwe jaar. Zo mogelijk nog minder vast zijn de gebruiken van Lipsius' correspondenten. In geval van twijfel zal ook hier de studie van de inhoud de oplossing moeten brengen. Ondertussen hielden wij ons aan de volgende regel: onze transcriptie verwijst naar het vorige jaar (10 Kal. Jan. 1606 = 23.12.1605). Wanneer om manifeste redenen het oude jaar vermeld en bedoeld wordt, hernemen wij de datum voluit achter de naam van de correspondent.

zameling Lipsius-minuten te Leiden (ms. Lips. 3) hebben wij in een speciale categorie ondergebracht. Zij werden Lipsius-copieën (*cl*) genoemd omdat het duidelijk is dat het geen minuten van een oorspronkelijke brief zijn maar wel in de meeste gevallen copieën, gemaakt door een secretaris of soms door Lipsius zelf, met het oog op een latere uitgaaf¹⁵. Als copie (*c*) of vertaling (*t*) hebben wij vermeld alle ons bekende oude (16de-, 17de-, 18de-eeuwse) handschriftelijke copieën of vertalingen.

De gedrukte overlevering wordt aangeduid door het siglum *i*. Wat betreft de door Lipsius zelf gepubliceerde brieven, namen wij als basis de versie die voorkomt in deel II van zijn *Opera omnia* van 1537. Daarenboven werd steeds de *editio princeps* nagekeken op stuk van eventuele varianten, doch de vele heruitgaven slechts naarmate de *Bibliographie Lipsienne* van F. Vander Haeghen wijzigingen vermeldde. Indien deze voorkomen, verwijst het jaar tussen rechte haken naar de datum van de betrokken uitgaaf. Aldus betekent *Cent. Belg.* III, [1602], 93 dat de brief in kwestie (aan Carolus Scribani) alleen voorkomt in de uitgaaf van 1602, niet in deze van 1637.

Zoals boven vermeld, besluiten 2 indices deze inventaris. De eerste omvat de namen der correspondenten, de tweede de incipits. Zij zullen het opzoeken der brieven vergemakkelijken, vooral in de vrij talrijke gevallen van onzekere of afwijkende dateringen.

15. Hier volgen enkele argumenten voor deze stelling: 1. De secretarissen van Lipsius copieerden waarschijnlijk op het kladschrift van Lipsius: de vele fouten die zij maakten corrigeerde Lipsius naderhand zelf. Aldus schreef, bijv. in ms. Lips. 3(16) f. 22, nr. 44, de secretaris de naam van d'Assonville als „Bhasemlio” (sic). 2. De brieven staan niet in een strikt chronologische volgorde. 3. Niet zelden werd dezelfde brief tweemaal, ja drie- of viermaal afgeschreven. Aldus bevat ms. Lips. 3(17) nagenoeg dezelfde brieven als 3(18), 3(19), of 3(20). 4. Ms. Lips. 3(18) is duidelijk klaargemaakt voor de druk, vermits Lipsius zelf de nummering reeds begonnen was: Epist. I, II, III, enz. 5. Sommige autografen van Lipsius werden hem door zijn correspondenten terug toegestuurd, met het oog op de publicatie van die brieven in de *Centuriae* (bijv. ms. Lips. 3(8), f. 46 aan Nic. Oudaert; f. 94 aan Ol. Manareus). Uitzonderlijk was dit niet: Lipsius zelf vermeldt deze praktijk in zijn brieven aan Sweertius (dd. 20.8.1603) en aan Serarius (dd. 29.7.1594).